

ONGELIJKHEID: DE BLINDE VLEK VAN DE ONDERZOEKER/ sjaak van der geest

Het is half negen in de avond. Ik schrijf vanuit 'het veld', d.w.z. een artsenbungalow op het terrein van een protestants ziekenhuis, vijf kilometer buiten de stad Ebolowa in Zuid Kameroen. Ik zit voor het 'open' raam (ik voel me alweer genoodzaakt aanhalingstekens te gebruiken), dat met muskietengaas en een soort traliewerk wordt afgeschermd. De ruimte tussen gaas en tralies is het domein van een kleine hagedis die met een snelle beweging van zijn tong muskieten en andere insecten vangt. Ik kijk geboeid naar het beestje. Als een bepaald insect wat groot lijkt, kruipt hij behoedzaam achteruit, naar dan, plotseling, schiet zijn kopje razendsnel naar voren en is het insect verdwenen. Het valt niet mee mijn gedachten van dit kleine roofdier terug te brengen naar het papier waarop een bijdrage moet komen. Er is echter één voordeel; het onderwerp waarover ik gevraagd ben te schrijven verschilt weinig van het tafereeltje voor mijn ogen: ongelijkheid.

Er is veel ongelijkheid in Kameroen, maar het is nog te vroeg om daarover te schrijven; mijn onderzoek is amper begonnen. Waar ik wel iets over kan zeggen is de ongelijkheid waar ik zelf als onderzoeker in verwickeld ben. Ik zal trachten duidelijk te maken dat sociale ongelijkheid tussen onderzoeker enerzijds en informanten in een Derde-Wereld-maatschappij anderzijds onvermijdelijk is. Vervolgens hoop ik aan te tonen dat deze ongelijkheid alle andere vormen van ongelijkheid overtreft en ten slotte zal ik nagaan welke gevolgen dit heeft voor de kwaliteit van het onderzoek. Maar ik zal beginnen met een korte beschrijving van mijn onderzoeks- en leefsituatie op dit moment.

Zoals gezegd, ik schrijf dit vanuit een artsenbungalow, waar ik met vrouw en drie kinderen in neergestreken ben. Kort na mijn aankomst in Kameroen suggereerde iemand mij de stad Ebolowa uit te kiezen voor het doen van mijn onderzoek, omdat er een bungalow leeg stond op het terrein van het nabijgelegen ziekenhuis, en omdat dat terrein een ideaal plekje voor mijn kinderen was. Ik vond zijn redeneertrant weinig antropologisch en ben er toen niet verder op ingegaan, maar ruim een maand lateroref ik mijzelf inderdaad aan op dat ideale -- maar

weinig antropologische -- plekje. In totaal heb ik vijf steden bezocht die voor keuze in aanmerking kwamen. Drie ervan vielen spoedig af, maar toen mijn gezin een maand na mij in Kameroen arriveerde, had ik de knoop nog niet doorgehakt: Ebolowa of Sangmélíma. Om puur antropologische redenen had Sangmélíma mijn voorkeur. Op het gebied van gezondheidszorg was deze stad gewoner, noem het representatiever, dan Ebolowa. Bovendien trof ik, bij mijn speurtocht door bibliotheken en instituten in de hoofdstad tot mijn grote verrassing een zeer gedetailleerde en recente census van de stad Sangmélíma aan. Toen kwam mijn gezin. De kinderen, drie, vier en vijf jaar oud, waren dapper, maar hadden het duidelijk moeilijk met al die plotselinge veranderingen. Omgeven te zijn door mensen en kinderen ("kinderen zijn geen mensen", zegt mijn zontje) die onverstaanbaar praten en door insecten die bijten en prikken bracht hen in verwarring. Vragen als "Waarom krijgen we geen appelmoes?" en "Wanneer koop je nu een ijsje voor ons?" lieten zien waar voor hen de grote problemen lagen. Mijn vrouw had het vooral moeilijk met het niet aflatende lawaai van transistorradio's en opgewonden stemmen om ons heen. Ik zag dit allemaal aan en beseftte dat er van onderzoek weinig terecht zou komen als zij zich niet op hun gemak voelden. Toen ik bij mijn derde bezoek aan Sangmélíma nog geen geschikte woonplek voor mijn gezin gevonden had, was de beslissing niet moeilijk meer: Ebolowa.

We hebben ons aardig geïnstalleerd. Omdat het huis praktisch leeg was hebben we veel meubels moeten kopen. Voor onze begrippen erg goedkoop: voor nog geen duizend gulden een bed, twee tafels, vijf stoelen, vier krukjes en twee boekenkastjes. We hebben een auto (overgenomen van een Nederlandse Vrijwilliger), een ruim huis, een mooi uitzicht en (afgezien van het weekend) veel rust. We zitten gebeiteld.

Vanmorgen ben ik naar het postkantoor geweest waar ik er in geslaagd ben mijn moeder te bellen (f 40,- voor 5 minuten). Zij maakt zich veel zorgen over onze kinderen ("die arme stumpers") in het onveilige Afrika en was erg opgelucht met het telefoontje. Ik heb haar niet verteld dat Kees (mijn zontje) een lelijke ontsteking heeft die zich heeft uitgebreid over zijn hele rechter schouder. Ik ben met hem naar de dokter gegaan. We hoefden niet op onze beurt te wachten (er zaten ongeveer 12 mensen) en de geneesmiddelen hoefden (d.w.z. mochten) we ook niet te betalen. Ze kwamen uit de privécollectie van de dokter. Mijn protesteren hielp niet. Vanmorgen heb ik ook korte bezoeken afgelegd aan de

prefecture en de Sous-Prefecture. Wachten hoef ik haast nergens. Zodra ik gesignaleerd word brengt men mij verder naar de ambtenaar die ik wil spreken. Overal ondervind ik een overvloed aan bereidheid om mij te helpen. Ik ben vandaag ook even naar de markt geweest. De vrouwen verdringen zich om mij heen. Ze bieden mij aardappelen, worteltjes, boontjes, savoyekool en knoflook aan. Onze smaak en financiële draagkracht zijn goed bekend. Als ik thuiskom zitten drie Kameroense jongetjes met het Lego-speelgoed van mijn kinderen te spelen, buiten staat hun speelgoed: drie oude autobanden.

Dit zijn wat impressies van de beslommeringen van zomaar een dag tijdens mijn onderzoek. De rode lijn die door alle gebeurtenissen heenloopt is die van ongelijkheid.

Participerende observatie als onderzoeksmethode is het handelsmerk van antropologen. Zij hopen via deze benadering dieper door te dringen in het leven van hun informanten. Pas door mee te doen leert men iets begrijpen, 'verstehen'. Een Chinees spreekwoord zegt: "Ik hoor, ik vergeet; ik zie, ik herinner; ik doe, ik begrijp". Maar het doen dat tot het begrijpen leidt veronderstelt een zekere mate van gelijkheid tussen hem die tracht te begrijpen en hen die begrepen dienen te worden. De ambitie van de antropoloog om via deelname aan het leven ter plaatse verder door te dringen dan de buitenkant der dingen is reeds terug te vinden in een oud (1922) citaat van Malinowski (1961: 25):

To study the institutions, customs and codes or to study the behaviour and mentality without the subjective desire of feeling by what these people live, of realising the substance of their happiness is, in my opinion, to miss the greatest reward which we can hope to obtain from the study of man.

Welnu, in deze korte bijdrage wil ik er op wijzen dat het somber gesteld is met de mogelijkheid van de antropoloog iets te ervaren van de subjectieve gevoelens en idealen die het leven van zijn informanten domineren, omdat hij te verschillend, te ongelijk is. Door zijn anders-zijn ontleent hij aan zijn deelnemende activiteiten ervaringen die sterk verschillen van die van zijn informanten.

Dit anders-zijn culmineert in economische of structurele ongelijkheid tussen onderzoeker en informant. Het is mijn overtuiging dat een dergelijke ongelijkheid haast

altijd onvermijdelijk is. Het hoeft weinig betoog dat dit op de eerste plaats geldt voor de onderzoeker die met zijn gezin het veld in gaat. De verantwoordelijkheid die hij heeft voor vrouw en kinderen dwingt hem speciale (i.e. ongelijke) condities voor hen te scheppen. Men hoeft slechts te denken aan gezondheid, schoolopleiding, vrijetijdsbesteding, woongelegenheden en vervoer om zich een voorstelling te maken van het soort van condities dat ik bedoel. Daarbij komt nog, dat de gezinsleden van de onderzoeker gewoonlijk minder antropologisch bevlogen zijn dan hijzelf.*

Structurele ongelijkheid is echter ook onvermijdelijk voor de onderzoeker die zonder gezin het veld in gaat. Toen ik in 1971 en 1973 onderzoek verrichtte in Ghana dacht ik wel zeer gelijk geworden te zijn aan mijn informanten. Mijn financiële situatie was penibel, mijn woongelegenheden gelijk aan die van hen en de kwaliteit van mijn menu was misschien zelfs lager dan het gemiddelde van de andere mannen. Latere reflecties op deze periode hebben mij er echter van overtuigd dat ik, ondanks deze -- in vergelijking met andere onderzoekers -- uitzonderlijk vër-gaande vorm van participatie, in de ogen van 'mijn dorpsgenoten', en in werkelijkheid, zeer ongelijk bleef. Zo gaf de *tijdelijkheid* van mijn verblijf in het dorp een heel andere kleur aan mijn ervaringen dan aan die van hen. Alles wat ik meemaakte zou ooit volkomen veranderen. Ik zou naar huis terugkeren en een boek schrijven, misschien docent worden aan een Nederlandse universiteit. Dit vooruitzicht had alleen ik in dat dorp en daarom was ik en beleefde ik alles radicaal anders. Mijn verblijf was niet alleen tijdelijk, het was ook *vrijblijvend*. Daarmee bedoel ik dat ik voortdurend uitwijkmogelijkheden had die anderen niet hadden. Als ik een probleem had kon ik tijdelijk een stap buiten mijn dorpsleven zetten en een beroep doen op andere instanties. Ik was niet, zoals de anderen, *geworpen* in dat bestaan, ik zat er niet in opgesloten. Ook dit bewustzijn maakte mijn leven zeer verschillend van het hunne. Ongelijkheid, kortom, is

* Ik wil hier echter niet de indruk wekken dat de aanwezigheid van een gezin vanuit onderzoek-technisch oogpunt als louter negatief beoordeeld moet worden. Het hebben van een vrouw (man) en kinderen maakt de onderzoeker in veel opzichten ook meer 'normaal', gelijk aan zijn informanten. Ik herinner me een artikel van Peter Kloos waarin hij overtuigend pleit voor het meenemen van kinderen in het veld, op antropologische gronden.

onvermijdelijk; het doen van onderzoek is immers gebaseerd op het principe van ongelijkheid.

De ongelijkheid van de onderzoeker is niet alleen onvermijdelijk, zij is ook uniek en overtreft gewoonlijk alle andere vormen van ongelijkheid die voorkomen in een maatschappij. Wat ik daarmee bedoel is dat de rijkdom en de middelen van de onderzoeker het minst grijpbaar of opeisbaar zijn voor de andere dorpelingen. In de meeste samenlevingen bestaan mechanismen die zorgen voor een zekere spreiding van schaarse middelen. In onze vakterminologie noemen we dat nivellerings technieken. Die technieken liggen gewoonlijk ingebed in de bestaande sociale relaties. Familierelaties hebben bijna altijd een sterk verplichtend karakter, d.w.z., zij die meer hebben laden daarmee de plicht op zich ook voor anderen te zorgen. Iets soortgelijks gebeurt vaak ook op dorpsniveau: zij die meer bezitten worden geacht meer vrijgevigheid te betrachten en meer bij te dragen aan het gemeenschappelijk goed. Het geloof in hekserij vormt bij dit alles een sterke sanctie. De beter-gepositieerden die hun verplichtingen niet nakomen lopen het gevaar beschuldigd te worden van hekserijpraktijken of vrezen zelf het slachtoffer te worden van de hekserij van jaloerse anderen. Klaas van der Veen heeft herhaaldelijk laten zien hoe in India, maar ook elders, sociale ongelijkheid gemanipuleerd wordt. Via het op gang brengen van 'multi-stranded relationships' zijn de zwakken in de samenleving in staat de sterken aan zich te binden en van hen te profiteren, zelfs bij afwezigheid van bloedverwantschap of andere traditionele banden.

Welnu, mijn punt is dat de vreemdeling, de outsider, die de onderzoeker is, zich grotendeels kan onttrekken aan deze machinaties, of er zelfs niet eens door geraakt wordt. Hij is een categorie apart waarvoor geen nivellerings technieken bestaan. Zijn positie is onaantastbaar, zijn accumulatie van macht en bezittingen kan niet afgeremd worden. Familieverplichtingen t.o.v. zijn kring van informanten heeft hij niet, tenzij hij zich laat opnemen in een bepaalde familie, maar dan nog zijn die verplichtingen gewoonlijk vrijblijvend. Ook andere verplichtingen blijven uiterst beperkt. De meeste kan hij ontlopen door wat Van der Veen 'single-stranded relationships' noemt; d.w.z. hij koopt ze af. Meer persoonlijke banden die hij aankoopt met informanten worden gewoonlijk gekenmerkt door paternalisme van de kant van de onderzoeker en door het ontbreken van echt bindende verplichtingen. Die indruk krijgt men ook na het lezen van Casagrande's (1960) bloemlezing van

persoonlijke getuigenissen van antropologen over hun vriendschap met een informant. Ten slotte heeft ook de sanctie van hekserij geen vat op de onderzoeker, noch in zijn eigen opvatting, noch in de ogen van zijn informanten. Hekserij, gelooft men, is alleen effectief binnen de eigen kring. Samenvattend kan dus gesteld worden dat de ongelijkheid van de onderzoeker het meest extreem is, omdat de nivelleringstechnieken geen vat op hem hebben.

Als dit een juiste analyse is van de situatie van de antropologische onderzoeker in een Derde-Wereld-samenleving, dan is het ook droevig gesteld met onze veelgeroemde participerende observatie. Ik heb de indruk dat de betiteling 'participerende observatie' voor veel onderzoek slechts een kreet is die eerder misleidend dan verhelderend is. Misleidend omdat de term vaak niet veel meer betekent dan: ik ben er geweest. Met betrekking tot die gevallen waar wel een serieuze poging is ondernomen om te 'participeren' ben ik echter ook pessimistisch. Zoals ik al gezegd heb, de fundamentele ongelijkheid van de onderzoeker kan zijn participerende ervaringen zeer misleidend maken. Ik vermoed dat maar heel weinig antropologische studies er in geslaagd zijn de binnenkant der dingen, de subjectieve gevoelens van de informanten, in zicht te krijgen en te beschrijven, of, zoals Malinowski schreef, "to grasp the native's point of view". De meeste, vaak zeer verdienstelijke, antropologische studies ontleen hun waarde slechts aan knappe observaties en interviews van buitenstaanders en vertegenwoordigen "the outsider's point of view", om het te zeggen met een woordspeling op Malinowski's citaat.

Wat is de conclusie? Niet dat participerende observatie maar als een loze pretentie overboord gezet moet worden. Wel dat we ons moeten doordringen van de betrekkelijkheid van participerende observatie en die betrekkelijkheid expliciet moeten maken in de presentatie van de onderzoeksgegevens. Participerende observatie moet blijven bestaan als een ideaal tijdens de onderzoeksfase en we moeten zoeken naar mogelijkheden het probleem van ongelijkheid te overwinnen of minstens terug te dringen. Men kan daarbij o.a. denken aan een groter aandeel van de informanten zelf in de totstandkoming van het onderzoeksverslag, want zij zijn, per definitie, degenen die het zuiverst 'geparticipeerd' hebben. De uitwerking van dit idee valt echter buiten het bestek van deze beknopte bijdrage.

De samenstellers van deze bundel hebben als verbindend thema voor de verschillende essays *gelijkheid en ongelijkheid* voorgesteld. Zij hebben daarbij vast en zeker gedacht aan ongelijkheid als een object van onderzoek. In deze bijdrage heb ik willen wijzen op het feit dat ongelijkheid niet alleen voorkomt in de wereld die door antropologen bestudeerd wordt, maar ook in de wereld waar zij zelf deel van uitmaken. Die twee werelden zijn nl. één en dezelfde. Ik zou daarom nog verder willen gaan en zeggen dat ongelijkheid aan de basis ligt van bijna ieder antropologisch onderzoek.

Dit is een pijnlijke bekentenis. Niet alleen omdat de onderzoeker datgene wat hij bij anderen aan de kaak stelt, ook bij zichzelf aantreft, hetgeen zijn 'boodschap' aanzienlijk verzwakt. (De nieuwe generatie in de antropologie wil nu eenmaal meer dan 'objectief' signaleren; onderzoek wordt zoveel mogelijk in dienst gesteld van emancipatie-bewegingen.) De bekentenis is echter vooral pijnlijk, omdat zij een vraagteken plaatst achter de kwaliteit van de onderzoeksresultaten. Die resultaten vertegenwoordigen waarschijnlijk veel minder een visie 'van binnen uit' en 'van onderop' dan zij pretenderen. Ongelijkheid is niet alleen een moreel-politiek, maar ook een methodologisch en epistemologisch probleem: het kleurt de onderzoeksgegevens.

Dit verklaart misschien waarom deze bekentenis zo zeldzaam is, waarom de ongelijkheid van de onderzoeker nog steeds een blinde vlek is in de verantwoording van onderzoeksmethoden. De erkenning van deze ongelijkheid dreigt het hele antropologische bouwwerk te ondermijnen. Is het vergezocht, of is het unfair, de huidige pre-occupatie van antropologen met ongelijkheid buiten hen te beschouwen als een collectieve projectie van, en dus een vlucht uit, hun eigen bestaansproblematiek?

literatuur

CASAGRANDE, J.B. (ed.)

1960 *In the Company of Man: Twenty Portraits By Anthropologists*. New York: Harper & Row.

MALINOWSKI, B.

1961 *Argonauts of the Western Pacific*. New York:
(1922) Dutton.